

Vliegbasis Soesterberg-oord van onthouding en verborgen wereldgeschiedenis

Paul Vesters (medewerker Utrechts Landschap)

Een jaar of vijf geleden was ik in Potsdam om een aantal landgoederen en paleizen te bezoeken. Op het programma stond o.a. een bezoek aan het park van Slot Babelsberg. Het fraaie park ligt aan de oever van de Havel. De brug over de Havel

Glienicer Brücke

die vanuit het park te zien was bleek de Glienicker Brücke te zijn. Op mijn netvlies staan nog steeds de grofkorrelige beelden van uitwisselingen van spionnen tussen Oost en West halverwege de jaren tachtig van de vorige eeuw. Midden op de brug vond de spionnenuitwisseling plaats. De Koude Oorlog was bijna ten einde maar dat wisten we toen nog niet. In diezelfde tijd ben ik een paar keer in Berlijn geweest en ben toen via Checkpoint

Charlie overgestoken naar de overkant. De beklemming was voelbaar.

Wat me ook nog goed bijstaat en wat zeker een dreiging vormde, was de kernwapenwedloop tussen Oost en West. Het was de tijd van de grote demonstraties tegen de plaatsing van kruisraketten in Nederland. Honderdduizenden liepen in Den Haag en Amsterdam in protestmarsen mee. 'Liever rood dan dood' was een van de leuzen. De Koude Oorlog (1945-1989) heeft niet mijn leven bepaald maar terugdenkend was er wel altijd een zekere dreiging die op bepaalde momenten via radio of televisie binnenkwam. Na 1989 was het snel gedaan met de tegenstelling. Het einde van de geschiedenis en de overwinning van het kapitalisme. De afgelopen jaren dringt echter meer en meer het besef door dat het zo simpel niet is. Ook de kernwapens zijn terug van weggeweest –als ze ooit al zijn weggeweest. De levensgevaarlijke schermutselingen tussen Trump en Kim bewijzen dat. Het Rusland van Poetin laat zich niet onbetuigd en de Chinezen zitten eveneens niet stil. Het kruitvat in het Midden-Oosten wordt met het jaar explosiever.

Tegen die achtergrond is Utrechts Landschap in 2017 eigenaar geworden van de Vliegbasis Soesterberg die tijdens de Koude Oorlog een essentiële rol heeft gespeeld in het steekspel tussen Oost en West. Op de vliegbasis, de bakermat van de Nederlandse luchtvaart, is een grote verzameling aan gebouwen, objecten en structuren uit verschillende perioden vanaf 1910 aanwezig. Daarnaast kent de vliegbasis fraaie natuur die voor een deel in de loop der tijd door het specifieke (maai)beheer en de ontoegankelijkheid voor publiek is ontstaan. Geen van de gebouwen heeft een beschermd monumentale status. Dat wil niet zeggen dat dit militaire erfgoed geen waarde heeft. Utrechts Landschap heeft de poorten van de Vliegbasis voor het publiek geopend en staat voor de taak om dit bijzondere gebied te beheren en een eigentijdse invulling te geven aan dit bijzondere erfgoed. Hoe gaan we dat doen?

De start- en landingsbaan met aan weerszijden graslanden biedt een verrassende openheid op de beboste Utrechtse Heuvelrug.

De afgelopen 25 jaar is de belangstelling voor militair erfgoed sterk gegroeid. Vooral structuren zoals de Oude en Nieuwe Hollandse Waterlinie en de Stelling van Amsterdam staan in de belangstelling. Voormalige vestingsteden hebben zich verenigd en werken aan de restauratie van hun erfgoed maar bovenal aan de toeristische promotie daarvan. Erfgoed als beleving, decor en ontspanning. Maar wat weet de gemiddelde bezoeker van de achtergrond van dat erfgoed? Waarom zijn de waterlinies aangelegd en wat was de functie van de verschillende forten? Is het noodzakelijk te weten wat de functie was? Een kenmerk van militair erfgoed is dat in de tijd dat de structuren en gebouwen nog operationeel waren, er een sterke sfeer van geheimhouding en geheimzinnigheid bestond. Sterker, een kenmerk was de ontoegankelijkheid voor de gemiddelde burger. De hele waterlinie was dusdanig aangelegd om juist op te gaan in het landschap. Deze logische geheimhouding ging zelfs zo ver dat ook op topografische kaarten de forten niet werden ingetekend.

Na zo'n 150 jaar *splendid isolation* zijn de meeste forten van de verschillende waterlinies tegenwoordig opengesteld c.q. zijn er nieuwe (publieks)functies ingekomen. Bovendien zijn de meeste gebouwen keurig gerestaureerd. Maar waar is het verhaal gebleven? Welke ideeën schuilen achter de waterlinies? Tegen wie moest het land worden verdedigd?

Niet alleen de belangstelling voor de waterlinies is groot, de Tweede Wereldoorlog en sinds kort ook de Eerste Wereldoorlog mogen zich in een grote, blijvende en zelfs toenemende belangstelling van zowel het publiek als ook van de 'deskundigen' verheugen. Jaarlijks verschijnen vele publicaties en het einde lijkt nog niet in zicht. Ook in het buitenland lijkt een toenemende belangstelling voor 'oorlog' te bestaan. De belangstelling voor de Eerste Wereldoorlog is in het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en België nooit weggeweest. Het aantal museumpjes, bezoekerscentra en sites rondom de landingsstranden in Normandië is de afgelopen 25 jaar enorm toegenomen. Drommen bezoekers gaan van museum naar strand en nemen kennis van de persoonlijke verhalen van Amerikaanse en Duitse soldaten en van Franse burgers die midden in de vuurlinie lagen. Hoe komt dat? Vanwaar die toenemende belangstelling? Heeft dat te maken met meer vrije tijd, een hoger besteedbaar inkomen en een hogere opleiding? Is het publiek zich er meer van bewust dat de vrijheid is bevochten en dat het toeval kan beschikken om een grens links of rechts wordt getrokken? Waarschijnlijk een combinatie hiervan.

Een groot deel van het aanwezig erfgoed op de Vliegbasis dateert uit de periode van de Koude Oorlog (1945-1989). Deze voor Nederland, Europa en de wereld in het algemeen belangrijke periode heeft tegenwoordig relatief weinig aandacht. Zeker waar het gaat om de tastbare overblijfselen uit deze periode. Dat is opmerkelijk omdat de maatschappelijke impact destijds zeer groot was. Angst voor 'de bom' was reëel aanwezig en het IJzeren Gordijn met aan de andere kant het Oostblok was een niet te ontkennen werkelijkheid. Sluiten we ons bewust of onbewust af voor die vervelende periode waarin de dienstplicht nog bestond? Verkeren we nog steeds in een overwinningroes? Het lijkt er echter wel op dat aan die onbekendheid langzaam verandering komt. Recent is de publicatie *Schuilen in Den Haag -Erfgoed van de Koude Oorlog* verschenen. In 2017 is de Facebookgroep Koude Oorlog Erfgoed in het leven geroepen en in hetzelfde jaar heeft Provincie Utrecht een cultuurhistorische inventarisatie laten opstellen over de Koude Oorlog in de provincie Utrecht. Zowel voor de militaire verdediging betreft als voor de civiele verdediging. In 2007 is reeds een dergelijke inventarisatie voor de Vliegbasis verschenen.

Hierin stellen de auteurs dat de KO periode op de Vliegbasis de belangrijkste is in de bijna 100 jarige geschiedenis. De auteurs van de inventarisatie uit 2017 stellen dat Soesterberg door de komst van de *32nd Fighter Group* van de Amerikanen een van de belangrijkste en historisch gezien meest interessante vliegvelden van de Koude oorlog in West-Europa was. In de samenvatting van deze inventarisatie wordt verzocht dat onbekendheid tot onbemindheid leidt maar dat het ook aan een landelijke en internationale context ontbreekt. Wat is belangrijk om te bewaren voor het nageslacht en welk verhaal vertellen we daarbij? De auteurs pleiten voor een regierol op rijksniveau maar beseffen dat die er waarschijnlijk niet meer in zit en hopen dat provincie en gemeenten die kaders kunnen maken.

De onbemindheid van objecten uit de Koude Oorlog (KO) heeft wellicht te maken met het feit dat het in het algemeen om weinig aanprekende gebouwen gaat. Sterker, het was waarschijnlijk helemaal niet de bedoeling om aansprekende gebouwen neer te zetten. De vijand had overal spionnen en onzichtbaarheid was daarom waarschijnlijk een eerste voorwaarde. Zo blijken veel KO objecten in bijvoorbeeld viaducten verstopt te zijn. Een anoniem deurtje doet meestal niet vermoeden dat zich hier achter een heel bunkerstelsel bevindt. Het bijzondere van de KO is dat er een nadrukkelijk verschil is tussen militaire en civiele verdediging. Een dreigende nucleaire aanval noopte tot specifieke maatregelen voor zowel de bescherming van bijvoorbeeld de Regering en vitale commandocentra maar ook voor de bevolking. Her en der zijn bunkers gebouwd die in tijden van nood de overlevingskansen moesten vergroten. In 1980 is zelfs nog een bunker gebouwd voor de Koninklijke Familie onder de tennisbaan en het zwembad van Huis ten Bosch.

Een kwaliteit van het KO erfgoed is dus onzichtbaarheid maar zeer zeker ook geheimzinnigheid en mystiek. Ook het erfgoed op de Vliegbasis heeft deze kenmerken waarbij het wel zo is dat een aantal objecten juist wel aansprekend is. Te denken valt daarbij aan de betonnen vliegtuigshelters die na de Zesdaagse Oorlog in 1967 tussen Israël en een aantal Arabische landen werden gebouwd. De Israëliëse luchtmacht vernietigde destijds in één klap de volledige Egyptische luchtmacht door de vliegtuigen die keurig in gelid stonden opgesteld op een vliegveld, bij verrassing aan te vallen. Verder liggen er anonieme en in het veld bijna onzichtbare objecten zoals een commandobunker en een ondergrondse legering die *ABC-proof* waren (bescherming tegen atomaire, biologische en chemische aanvallen. Eenmaal binnen blijken deze echter een wereld apart te bevatten. Als de dikke stalen deuren in het slot vielen kon men hier zo'n drie weken verblijven om uiteindelijk toch de weg naar buiten weer te moeten zoeken. De bezoeker ervaart in deze gebouwen met ontsmettingsruimten, luchtverversing en beperkte leefruimte nog steeds

De ondergrondse legering
verblijfplaats met ophangstelsel

een sterk gevoel van beklemming. Nog erger wordt de beklemming als je je probeert voor te stellen dat buiten zich een atomaire ramp heeft voorgedaan. Wat treffen we na drie weken aan? Met het gevaar van overdrijving: de bezoeker kan een ervaring krijgen van bijna apocalyptische omvang.

Dat de Koude Oorlog zich nog niet echt in een publieke belangstelling mag verheugen heeft wellicht te maken met de zeer beperkte zichtbaarheid en toegankelijkheid van fysieke objecten uit deze periode. De Tweede Wereldoorlog heeft letterlijk en figuurlijk littekens veroorzaakt en kan worden gezien als een cesuur in de recente Nederlandse geschiedenis. Anders dan de Tweede Wereldoorlog die relatief kort duurde maar wel zeer heftig was met een grote impact op het dagelijks leven

van alle Nederlanders, is de Koude Oorlog meer een verstikkende deken die het dagelijks leven niet ontwrichtte maar wel degelijk aanwezig was. Hoe hebben Nederlanders deze periode ervaren? Was men er dagelijks mee bezig of waren het vooral de diverse crises (Hongaarse Opstand, Cuba crisis, Praagse Lente) die ons met de neus op de feiten drukte? De diverse initiatieven in den lande tonen dat een langzame kentering voor de KO is te verwachten. Het verhaal van de Koude Oorlog in combinatie met bijvoorbeeld commandobunkers of schuilplaatsen is een spannend verhaal met in zekere zin een hoog *James Bond* gehalte. Nu de spanningen tussen Oost (of: de rest van de wereld) en West weer toenemen vermoed ik dat de periode van de KO snel aan de vergetelheid zal worden ontruk. Zeker gezien het nucleaire wapengekletter dat terug is van weggeweest. Wat waren de maatschappelijke implicaties van de Koude Oorlog? Zijn er parallellen te trekken tussen de huidige tijd en de periode 1945-1989? Kunnen we op Soesterberg iets van die sfeer laten proeven en hoe doen we dat? Daar ligt een uitdaging waarbij het tastbare erfgoed een mooi aanknopingspunt voor verhalen is.

Op de Vliegbasis staat sinds 2015 het Nationaal Militair Museum (NMM). Het NMM grenst direct aan het deel dat eigendom van Utrechts Landschap is. In een spectaculair gebouw wordt de geschiedenis van de landmacht en luchtmacht getoond en verteld. De periode van de Koude Oorlog komt uiteraard ook voorbij maar is slechts een

beperkt deel van het verhaal dat het NMM vertelt. En de *real stuff* is bij Utrechts Landschap in het veld te zien.

De aandacht voor het erfgoed van de vliegbasis is momenteel vooral gericht op objecten. Inmiddels is al veel gesloopt en verdwenen. Veel kleine voorwerpen zoals de lampen langs de start- en landingsbaan zijn door 'verzamelaars' meegenomen. Daarnaast speelt de discussie dat de natuurwaarden niet aangetast mogen worden. Wat betekent dat voor het gebruik van de verschillende objecten? Het is in ieder geval de bijzondere sfeer die momenteel aanwezig is op de Vliegbasis die behouden zou moeten blijven. Het is een sfeer van een vliegbasis die al enige tijd buiten gebruik is en als het ware een oord van onthouding is geworden. De tand des tijds heeft bescheiden haar werk gedaan maar gezien de robuustheid van de meeste gebouwen is er nog heel wat werk aan de winkel voor Vadertje Tijd totdat onomkeerbaar verval optreedt. In Nederland hebben we nogal eens de neiging om alles spic en span op te knappen of te restaureren. Vaak hangt dat samen met de 'noodzaak' van herbestemming. Onlanden of ruïnes zijn dus dun gezaaid in ons land. Alles is bestemd. Vaak dubbel of driedubbel. En als er al eens een ruïne is dan jeuken de handen om die aan te pakken zoals de herbouwplannen van de ruïne van kasteel Schaesberg bewijzen of het gereconstrueerde kasteel de Keizerberg in Kessel. Het Waterloopbos in Marknesse is een gebied waar zo'n 20 jaar geleden de deur op slot is gegaan omdat de functie werd opgeheven. Van 1951 tot 1996 hebben de ingenieurs van het voormalige Waterloopkundig Laboratorium hier zo'n 200 schaalmodellen van havens e.d. gebouwd. Tientallen daarvan zijn bewaard gebleven en worden langzaam door de natuur overgenomen. Dat heeft geleid tot een fascinerend gebied waar gecontroleerd verval staand beleid is. In haar briefadvies aan de Minister van OC&W getiteld "Brede blik op erfgoed; over de samenwerking tussen erfgoed en transitie in de leefomgeving" van november 2017 pleit de Raad voor Cultuur in sommige gevallen voor 'behoud door onthouding'. Bijvoorbeeld herbestemming van panden tot ecoruïne.

Ik bepleit deze strategie ook voor de Vliegbasis Soesterberg. De verschillende gebouwen, objecten en structuren zijn dermate robuust dat het nog tientallen jaren, zo niet honderden jaren zal duren voordat het geheel als vliegbasis niet meer herkenbaar is. Bovendien zal door het geleidelijke verval de sfeer van ontoegankelijkheid, spanning, geheimzinnigheid en mystiek in zekere zin blijven bestaan. En juist dat is een essentieel kenmerk van de Koude Oorlog waarvan de Vliegbasis Soesterberg een belangrijke exponent is. Tegelijkertijd bieden de verschillende gebouwen, objecten en structuren van de vliegbasis meer dan voldoende aanknopingspunten om het verhaal van de Koude Oorlog te vertellen aan het publiek en linken naar de huidige tijd te leggen. En daar is het hoog tijd voor!

ErfgoedAcademie

Paul Vesters

© Joost Enkelaar

